

УДК 81'372:82-1.091=161.2"18"

Х. А. Щепанська

**ОБ'ЄКТИВАЦІЯ АРХЕТИПІВ *СВІТЛО* І *ТЕМРЯВА*
У СТРУКТУРІ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «СЕРЦЕ»
УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО ДИСКУРСУ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Щепанська Х. А. Об'єктивація архетипів Світло і Темрява у структурі семантичного поля «серце» українського поетичного дискурсу ХІХ століття.

У статті проаналізовано особливості лінгвальної матеріалізації архетипів Світло і Темрява у структурі семантичного поля «серце» українського поетичного

дискурсу XIX століття. Описано концептуально-семантичну організацію лексичного поля, в основу якого лягли архетипи Світло і Темрява. Визначено місце даного мікрополя у структурі тематичного поля «серце» української поезії XIX століття.

Ключові слова: архетип, лексико-семантичне поле, мовний образ.

Щепанская К. А. Объективация архетипов Свет и Темнота в структуре семантического поля «сердце» украинского поэтического дискурса XIX века.

В статье проанализировано особенности лингвальной материализации архетипов Свет и Темнота в структуре семантического поля «сердце» украинского поэтического дискурса XIX века. Описано концептуально-семантическую организацию лексического поля, в основе которого архетипы Свет и Темнота. Обозначено место этого микрополя в структуре тематического поля «сердце» украинской поэзии XIX века.

Ключевые слова: архетип, лексико-семантическое поле, языковой образ.

Shchepanska Kh. A. Objectification of the Lite and Darkness archetypes in the structure of the semantic field of «heart» in the Ukrainian poetic discourse of the XIX century.

The peculiarities of the Lite and Darkness archetypes linguistic materialization in the structure of the semantic field of «heart» in the Ukrainian poetic discourse of the XIX century were analyzed in the article. Conceptual-semantic organization of the lexical field, which the Lite and Darkness archetypes had been underlain, was described. The place of this microfield in the structure of the thematic field of «heart» in the Ukrainian poetry of the XIX century was determined.

Key words: archetype, lexical-semantic field, language image.

Семантичне поле поетичної лексики має свої особливості, адже в його основі лежить мовний образ як складна ментально-лінгвальна категорія, що органічно поєднує стереотипну та індивідуально-авторську моделі певного фрагмента дійсності.

Мовний образ *серця* є одним із центральних в українській лінгвокультурі, але особливе місце він займає в поетичному доробку «філософів серця», набуваючи характеру своєрідної міфологеми з глибоким психологічним підґрунтям. Досліджуючи категорію *серця*, українські вчені (Н. Брагінець, К. Головенко, І. Голубовська, В. Калько, О. Конік, Т. Міщеніна, Ю. Тільман, Л. Яцкевич) зосереджуються на окремих аспектах її функціонування в мовному просторі, однак актуальним залишається глибинний семантичний аналіз *серця* як української «лінгвокультурної константи» [4, с. 441], що на вербальному рівні формує розгалужене лексико-семантичне поле. Останнє для категорії *серця* українського поетичного дискурсу XIX століття є відображенням етапів її формування – від зародження з архетипного першообразу до функціонування в тексті як складна комунікативна одиниця. Розглядаючи категорію *серця* у досліджуваному поетичному дискурсі як мовний образ, що формується на чотирьох рівнях (передконцептуальному, концептуальному, вербальному та прагматичному),

уважаємо за доцільне простежити, як цей процес відобразився на утворенні її лексико-семантичного поля.

Окремі семи-сенси, навколо яких об'єднуються мікрополя і групи, мають архетипний зміст, вони становлять передконцептуальну іпостась слово-образу. Серед них у структурі семантичного поля «серце» досліджуваного поетичного дискурсу особливе місце займають першообрази Світла і Темряви.

Мета даної розвідки – з'ясувати особливості лінгвальної матеріалізації архетипів Світло і Темрява у структурі семантичного поля «серце» української поетичної лексики XIX століття. Поставлена мета передбачає вирішення таких основних завдань: 1) з'ясувати, в основу якого лексико-семантичного поля лягли архетипи Світло і Темрява у структурі досліджуваного мовного образу; 2) визначити особливості подальшої семантично-концептуальної диференціації даного лексико-семантичного поля (виокремлення лексико-семантичних груп і підгруп); 3) визначити смислове наповнення мікрообразів «серце – світле начало людини» і «серце – темне начало людини»; 4) з'ясувати місце лексико-семантичного поля, в межах якого відбувається об'єктивація аналізованих архетипів, у структурі тематичного поля «серце» української поезії XIX століття (ядро чи периферія).

Як вже зазначалося вище, на передконцептуальному етапі формування мовний образ *серця* українського поетичного дискурсу XIX століття формують архетипні першообрази як зародки архісем, з яких починається процес його семантично-концептуальної диференціації. Аналізований слово-образ – внутрішньо антиномічний і динамічний, оскільки точкою дифуркації для нього є дуалістична людська природа: духовна і матеріальна, добра і зла, світла і темна, що відобразилось на його структуруванні. Першообрази Світла і Темряви для мовного образу *серця* лягли в основу лексико-семантичного поля (далі ЛСП) «Начало людини» з двома антонімічними лексико-семантичними вузлами (далі ЛСВ): «Світле начало людини» і «Темне начало людини» і одним внутрішньо антиномічним – «Світло в темряві і темрява серед світла».

Формування лексико-семантичних груп (далі ЛСГ) і підгруп (ЛСПГ) у межах СВ «Світле начало людини» у структурі аналізованого мовного образу відбувається у двох напрямках: конкретизація образу, що пов'язана з його матеріалізацією, і узагальнення образу, споріднене з його одушевленням, сакралізацією. Як світле начало людини *серце* в українській поезії XIX століття об'єктивується в образах природніх (небесних) світил (ЛСГ «Небесні світила»), штучних світил (ЛСГ «Штучні світила»), світла як

універсальї, абсолюту (ЛСГ «Світло»), саява (ЛСГ «Сяйво»).

Смислове наповнення ЛСГ «Небесні світила» є різноплановим, його диференціацію відображають три ЛСПГ: «Сонце», «Зорі», «Місяць». Найчастіше в українській поезії XIX століття *серце* ідентифікують з *сонцем*, причому даний образ формується в основному через характеристику *серця* в позиціях суб'єкта осмислення та суб'єкта зіставлення: **В мене серце – мов те сонце: І сяло і палало, Гарне в морі, у любові, І велике потопало** (7, с. 328); **Як серденьком твоїм ясним, Мов сонце, дух мій осіяла** (5, с. 486); *Тепер вони почорніли, Тепер плакати стали... За літами молодими Да за серцем щирим, Що кохало, що кохалось В радости, не в горі, Що красиво красувалось Як сонечко в морі* (3, с. 16); *Шануєш ти, друже, та хвалиш мене; Виною тому твоє серце ясне, Се джерело вдачі моєї, Поглянь лиш на поле: воно поросло І хлібом святим і квітками, А щоб із ним сталося, що б добре зійшло Без теплого сонця з дощами?* (2, с. 461); *Росте уже молодіж, що зрозуміть Поетову гордість зуміє, При серці поета, мов сонці літнім, Вона свою душу оگریє* (16, с. 576); рідше – у позиції об'єкта зіставлення: *Один поза одним несеться, кружляє, Повітря немов скамяніло, І сонечко ясне промінням не грає, Мов з серця воно зчервоніло...* (9, с. 27).

Образ *серце – світло зір*, що лежить в основі ЛСПГ «Зорі» менш поширений в аналізованому поетичному дискурсі, однак не позбавлений лінгвокультурного підґрунтя: зоря як жіноче начало або зоря як дитина (що відображено у фольклорних текстах) характеризує в основному невинне дівоче *серце*: *Нема виду пишнішого Над зорі в півночі, – Нема дива дивнішого Над серце дівоче* (5, с. 271); *І сховалась зірочка За хмарні коверці, І блукав по світі я, Пусто було в серці. Аж коли тебе пізнав, Юлечко-пташатко, Знов побачив зірочку – Твоє серденьтко* (14, с. 460). Однак ця тенденція не є послідовною, трапляється також узагальнений образ *серце – світло зір*: *А ще гарніше тихі зорі У чистій неба висоті Поблискують у красоті... Так сяє серця глибина, Що вірує не навмання* (8, с. 380); **Бо племінь серця спонелити – Це погасить на небі зорі. Це загод сонцю: хай не світе...** (1, с. 114).

ЛСПГ «Місяць» лінгвально об'єктивує образ *серце – світло місяця*, причому знову ж таки даний образ є прикладом концептуалізації жіночого *серця* відповідно до лінгвокультурної фольклорно-міфологічної константи «місяць – жіноче начало»: **Жіноче серце! Чи ти лід студений, Чи запашний чудовий цвіт весни? Чи світло місяця? Огонь страшенний, Що нищить все?** (12, с. 137).

У структурі ЛСГ «Штучні світила» єдиною ЛСПГ є «Світло лампади», де поетичний слово-образ «серце – лампада» формується

через характеристики *серця* в позиції суб'єкта осмислення: *Горить лампада ярко, аж палає, Неугасима жертва, дар любові, Що й турчинові душу просвіщає. Дає високі мислі й козакові... Се чисте серце так горить-сіяє У мороці глибокім суєвірства, Що з Бога правди людям виробляє Чудовище ненависті да звірства* (6, с. 129).

ЛСГ «Небесні світила» і ЛСГ «Штучні світила» конкретизують образ *серця*, споріднюючи його з матеріальним світом. Поетичні мікрообрази «серце – сонце», «серце – зорі», «серце – місяць», «серце – лампада» пов'язані з архетипним першообразом Світла опосередковано: вони є похідним світлом, створеним Богом (небесні світила), чи людиною (штучні світила).

ЛСГ «Світло» і «Сяйво», на відміну від вищеназваних, характеризують узагальнений образ Світла як Абсолюту іноді з сакральним змістом. Вони формують ЛСПГ, що актуалізують смисли *серце – світло* раю: *Тому зривай си яром твої квіти, Коли в личку ти калиновий гай, Коли в душі ще тепле серце світить, Бо як загасне, то загас і рай* (11, с. 27); *серце – світло* прозоріння: *Моє серце за кохання Мені одплатило, Що дорогу мою темну Світлом освітило. Освітило – тайну слова Живого відкрило...* (7, с. 59); *серце – світло* інтуїтивного знання: *Без серденька твого й ума Нас обіймала б довго тьма* (8, с. 344); *серце – світло* добра: *Світить же знову серцем миру, Щоб зорі правди зайнялись; Не похиляйтеся кумиру, Як не хилилися колись* (2, с. 254); *серце – світло* життєвої енергії (свічка життя): *Тяжко, важко сиротині, – Сів собі гадає: Гасне серце в самотині, Сила пропадає* (2, с. 299); *серце – сяйво*: *...і тяжкую наругу Вона умом просвітленим познала І серцем над людьми, як божество, сіяла* (6, с. 28).

Отже, у межах СВ «Світле начало людини» ядерними є смисли «серце – світло сонця» та «серце – світло-абсолют», що найповніше передають характер концептуалізації образу *серця* через домен *світло*. Смисли «серце – місяць» і «серце – зорі» здебільшого семантично зв'язані з образом *дівочого* або *жіночого серця*, тому відходять на периферію, в межах якої перебуває також смисл «серце – світло лампади».

СВ «Темне начало людини» у структурі аналізованого мовного образу формують ЛСГ «Темрява як відсутність світла» і ЛСГ «Пекельна темрява». Як темне начало людини *серце* в українській поезії ХІХ століття об'єктивується в основному через проекцію на внутрішнє Я: *серце – психологічний світ-темрява*: *Сей світ у темряві сердець жорстоких* (6, с. 22); *Соловейки, рожі, пахоці та співи... О, не завдавайте більш жалю мені ви, Не вражайте серця: хай у ньому тьма*

Навік запанує і глуха й німа (2, с. 492); *Хоть як ти сяй в брильянтах і красі, Ні оден луч не блисне в серця твого тьмі! Я знаю все. Таж в сні я зрів тебе, І тьму я зрів, що серце ти гнете* (16, с. 454). З іншого боку, архетип Темряви позначився на формуванні образів серце – внутрішнє Я, що перебуває у темряві: *Ще лихо нам бажання не розбило Іти туди, де сяє нам промінне, І серце бути в темряві не хоче* (10, с. 78); *В час отой, коли, тьмою знесилене, Моє серденько стратило міць... Ти осталась край мене одна!* (2, с. 392) та серце – внутрішнє Я, що перебуває у тіні ночі (конкретизація образу темряви): *З рамен тіни, з рамен ночи, Із солодких сну обнятих Вирвись, серце! Край багатий Блиск свій ось тобі розточить...* (17, с.41); *Чи ніч понура, льодовая, Що все в могилах пробуває, На серце залягла її?* (15, с. 649).

ЛСГ «Пекельна темрява» у структурі слово-образу *серця* українського поетичного дискурсу XIX століття формують смисли за посередництвом сакрально-хтонічного біблійного образу *пекла*: серце – пекельна тьма: *В драглянім серці ні закону, Ні честі й совісті нема Від молодощів та й до скону Панує там пекельна тьма Як яма 'д ями в пеклі глибша, Там темрява так знай густіша...* (6, с. 237); *Папір же все, мовляв, терпить, Що в серці темрявім кипить...* (8, с. 339).

У межах СВ «Темне начало людини» ядерними є смисли «серце – психологічний світ-темрява» та «серце – внутрішнє Я, що перебуває у темряві», які відображають два аспекти об'єктивації архетипу *Темрява* у смисловій структурі слово-образу *серця*: проекція внутрішньої темряви (моральне зло) і зовнішньої темряви (світське зло). Смысл «серце – пекельна тьма», будучи похідним від образу «серце – пекло», знаходиться на периферії структурної організації досліджуваного мовного образу.

СВ «Світло в темряві і темрява серед світла» (в основі зрощення архетипів *Світла* і *Темряви*) – приклад внутрішньої антиномічності досліджуваного образу *серця*. Навколо даного семантичного вузла формується подвійно метафоричний образ: *серце – емоційний центр, що гостро реагує на темряву жорстокого світу і сердечні чуття – світло: І знов тьма – серце в болю знов стискаєсь за правду мука, пута і тюрма, і згідний шепіт людський розлягаєсь... Знов лучем сонця золотиться тьма, – се Фрузине лице, її се око глядить на мене, розкіш в нім німа, чуття сердечне світиться глибоко...* (13, с. 424). Складний смисл «темрява – серце – світло» є одним із периферійних, оскільки для ядерних смислів у структурі аналізованого поетичного мовного образу характерна чітка диференціація *серця* як *світлого начала* і *серця* як *темного начала*.

Отже, об'єктивація архетипів Світла і Темряви у структурі семантичного поля *серця* української поезії XIX століття має характер проектування внутрішнього Я з диференціацією світлого і темного начал людини, які формують два однойменні семантичні вузли. Аналіз концептуально-семантичної диференціації та смислової наповненості останніх дозволяє виокремити кілька мікрообразів, які вони втілюють. Центральними з них є мікрообрази «серце – сонце», «серце – світло-абсолют» і антонімічні до них – «серце – психологічний світ-темрява» та «серце – внутрішня людина, що перебуває у темряві». Перспективою дослідження вважаємо опис концептуально-семантичної організації усіх інших мікрополів та груп у структурі тематичного поля «серце» українського поетичного дискурсу XIX століття, які об'єднуються навколо сем з архетипним змістом. Це дозволить повністю експлікувати передконцептуальну іпостась образу *серця*, об'єктивованого у даному лексико-семантичному полі.

Література

1. Білиловський К. О. В чарах кохання : Вибрані поезії / К. Білиловський ; [упор. П. А. Дегтярьов]. – К. : Рад. письменник, 1981. – 158 с.
2. Грабовський П. Збір. тв. : у 3-х т. – Т. 2 / [редкол. О. І. Білецький, О. І. Киселов, Л. М. Новиченко] / П. Грабовський. – К., 1959. – 622 с.
3. Забіла В. Співи крізь сльози : Поезії / В. Забіла. – [видане з передм. д-ра Івана Франка]. – Львів, 1906. – 33 с.
4. Калашник Ю. Лінгвокультурна константа *батько* та особливості її образно-семантичної реалізації в художніх світах сучасної української поезії / Ю. Калашник // Незгасимий СЛОВО СВІТ : зб. наук. праць на пошану професора Володимира Семеновича Калашника / [укл. М. Філон, Т. Ларіна]. – Х. : Харківський національний ун-т імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 441–448.
5. Куліш П. О. Твори : у 2-х т. – Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / П. О. Куліш / [упор. і прим. Є. К. Нахліка]. – К. : Наукова думка, 1994. – 752 с.
6. Куліш П. О. Твори : у 2-х т. – Т. 2 : Поєми. Драматичні твори / П. О. Куліш. – К. : Наукова думка, 1994. – 768 с.
7. Куліш П. О. Твори : у 2-х т. – Т. 1 : Поезія / П. О. Куліш / [упор. М. Л. Гончарук]. – К. : Дніпро, 1989. – 654 с.
8. Куліш П. О. Твори : у 2-х т. – Т. 1 : Поезії епічні і ліричні. Пізніші поезії / П. О. Куліш. – К., 1994. – 559 с.
9. Манжура І. І. Поезії / І. І. Манжура. – Х., 1930. – 276 с. ; Манжура І. І. Твори / [упор. М. Д. Бернштейна] / І. І. Манжура : Держ. видавн. худ. л-ри. – К., 1961. – 429 с.
10. Самійленко В. І. Україні : зб. поезій 1885–1906 рр. / [з передм. І. Франка] / В. Самійленко. – Львів, 1906. – 131 с.
11. Федькович О. Ю. Твори. – Т. 1 : Поезії / О. Ю. Федькович / [упорядк. В. Щурат]. – Чернівці, 1896. – 128 с.
12. Франко І. Поезії. – Т. 1 / [упор. і прим. А. Каспрука] / І. Франко. – К. : Рад. письменник, 1964. – 466 с.
13. Франко І. Зібрання творів : у 50-и т. – Т. 4 : Поезія / І. Франко. – К. : Наукова

думка, 1976. – 468 с.

14. Франко І. Зібрання творів : у 50-и т. – Т. 11 : Поетичні переклади та переспіви / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1978. – 526 с.

15. Франко І. Зібрання творів : у 50-и т. – Т. 12 : Переклади та переспіви / [ред. тому Д. В. Задонський ; упор. В. І. Шевчука] / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1978. – 726 с.

16. Франко І. Зібрання творів : у 50-и т. – Т. 13 : Поетичні переклади та переспіви / [ред. тому Н. М. Матузова ; упор. і ком. В. П. Лук'янової] / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1978. – 662 с.

17. Франко І. Із літ моєї молодості : збірка поезій п'ятиліття 1874-1878 [Текст] / І. Франко. – Львів, 1914. – 124 с.

Стаття надійшла до редакції 14.11.2013 р.